

ЛОКАЛЬНІ ВАРІАЦІЇ УКРАЇНСЬКОЇ ТРАДИЦІЙНОЇ КУЛЬТУРИ СЛОБОЖАНЩИНИ

Валентина Сушко

УДК 39(477.54/.62)

У статті йдеться про окремий слобідсько-український варіант традиційної української культури, що складається з кількох локальних варіацій, причиною появи яких є регіони походження предків сучасних українців-слобожан.

Ключові слова: Слобідська Україна, українці-слобожани, традиційна народна культура, народна архітектура, костюм, сімейна обрядовість, родильна обрядовість, весільна обрядовість, поховальна обрядовість.

В статье речь идет об отдельно слободско-украинском варианте традиционной украинской культуры, состоящего из нескольких локальных вариаций, причиной появления которых являются регионы происхождения предков современных украинцев-слобожан.

Ключевые слова: Слободская Украина, украинцы-слобожане, традиционная народная культура, народная архитектура, костюм, семейная обрядность, родильная обрядность, свадебная обрядность, похоронная обрядность.

The article exposes the presence of a separate Sloboda Ukrainian variant of traditional Ukrainian culture, which is composed of several local variations, the cause of whose emergencies are the regions of origin of the ancestors of modern Sloboda Ukrainians.

Keywords: Sloboda Ukraine, Sloboda Ukrainians, traditional folk culture, folk architecture, costume, family rites, natal rites, nuptial rites, exequies.

З постановням незалежної Української держави в українській етнологічній науці відновилися цікавість до тем, вивчати які за радянських часів було фактично неможливо з політичних міркувань. Серед таких було й вивчення української традиційної культури північно-східної частини України — Слобожанщини. Відсутність етнологічних студій у краї впродовж 1930—1990-х років спричинилася до того, що нерідко дослідники, подаючи огляд певної галузі народної культури, приєднували Слобожанщину до Полтавщини, описуючи центрально-українські реалії як притаманні всьому Лівобережжю.

Проте навіть наявні факти дають змогу говорити не лише про риси, властиві саме слобідсько-українському регіону, а й про наявність у регіональній традиції виразних локальних варіантів. Спробуємо охарактеризувати їх на матеріалах народної архітектури, яка для традиційної культури була відповідним етнічним, регіональним і локальним маркером громади, народного костюма — такого самого маркера не лише громади, а й особи і сімейної обрядовості, що також відіграє роль важливої ознаки народної культури.

Історико-етнографічний регіон Слобожанщина за сучасним адміністративним поділом охоплює майже всю Харківську область (без чотирьох південно-західних та південних районів: Красноградського та Зачепилівського — історична Полтавщина, Лозівського та Близнюківського — історичні землі Низового Війська Запорозького), південно-східні райони Сумської (до Липоводолинського району на сході та Буриня на півночі), кілька північних районів Донецької (Слов'янський район) та північні райони Луганської (по р. Сіверський Дінець) областей України, а також південь Курщини, Белгородщини та Воронежчини Російської Федерації [15].

Своєрідність Слобожанщини зумовили: 1) пізня остання колонізація краю — з другої половини XVII ст.; 2) багатонаціональний склад населення зі збереженням у межах одного етносу локальних рис регіону походження; 3) ранній і водночас інтенсивний промисловий розвиток регіону. Нині важливим фактором стала сучасна територіальна розірваність регіону між двома державами.

Українці є не лише титульним, а й найчисленнішим етносом регіону: за даними етнології, вони становили від понад 90 % населення краю на початку XVIII ст. до 80–50 % у XX ст. (Сумщина — понад 80 %, Харківщина — до 70 %, Донеччина та Луганщина — понад 50 %, дані щодо північної частини регіону відсутні) [18, с. 148–149]. У зв'язку із різноманітними хвилями міграцій до Слобідської України нащадки переселенців до початку XXI ст. зберігають особливості побутової культури, які дають змогу виділити в традиційній культурі краю кілька локальних зон.

Етнографічне вивчення Слобожанщини розпочалося з кінця XVIII ст., переживаючи як періоди значного піднесення (1830-ті рр., кінець XIX — 1930-ті рр.), так і майже цілковитого занепаду (1940–1980-ті рр.). Час цих наукових студій можна розподілити так:

— XVIII ст. — друга половина XIX ст. — накопичення наукових знань;

— друга половина XIX — перша половина XX ст. — постановня та діяльність місцевої наукової школи;

— 1930-ті роки — репресивне припинення етнографічних наукових студій;

— 1990-ті й донині — відновлення етнографічних студій.

Слід зауважити, що у XXI ст. етнографічні дослідження Слобожанщини не лише поновилися, а й вийшли на якісно новий рівень. Вони ведуться за основними розділами етнології (фольклор, народні ремесла, побут, обрядовість, світогляд, народне мистецтво) як силами місцевих фахівців, так і спеціалістами провідних наукових установ. Збирають не тільки оповіді інформантів, а й речі матеріальної культури, що стають частиною Музейного фонду України та вводяться в науковий обіг. Речі дають змогу відображати культуру нашого краю в експозиціях закладів різного типу та рівня (наприклад, виставка «Світ народного майстра» (2000–2004) Харківського історичного музею; виставки та етнографічна експозиція Донецького обласного краєзнавчого музею, частина ек-

позиції Луганського обласного краєзнавчого музею та ін.).

Одним з найважливіших чинників утворення регіональних рис народного будівництва Слобожанщини дослідник українського мистецтва й архітектури XX ст. С. Таранушенко визначав «первісний склад колонізаторів», адже туди «зійшлись виселенці з усіх кутків України — від Галичини до Полтавщини, від Холмщини до Поділля, а єсть вказівки, що заходили сюди також бойки й гуцули з гір Карпатських» [16, с. 1–2].

До середини XX ст. на Слобожанщині існувало кілька типів поселень: міста та містечка різного значення та підпорядкування; села, з яких деякі стали містами або, навпаки, — перетворилися на села із сотенних містечок, та хутори.

Забудова поселень була здебільшого хаотичною, пристосованою до особливостей ландшафту. Центром поселення або окремої його частини ставала церква й церковний майдан, від якого у вільному плануванні розходилися вулиці та провулки.

У «Топографічному описі Харківського намісництва» автор розповідає, що садиба українського селянина мала хату, яка стояла окремо, та «підварок» — господарські будівлі двору, об'єднані одним дахом.

Кілька типів планування української садиби на Слобожанщині можна звести до двох основних:

— Хата і господарські будівлі розташовані паралельно. Хата причілковою стіною («около») виходить на вулицю, перед цією стіною з вулиці можуть розбивати квітник і висаджувати плодові дерева. У такому разі курник та саж здебільшого розташовуються за сараями, біля виходу на город — не на чистій частині двору. Господарські будівлі нерідко розташовуються під одним дахом, навіть погріб (Сумщина, смт Липова Долина; РФ, Белгородщина, сс. Максимівка, Большетроїця).

— Хата і господарські будівлі розташовані П-подібно і паркан з воротами завершує композицію. Тоді хата може або виходити однією

з причілкових стін на вулицю (переважний варіант), або розташовуватися в глибині двору. Господарські будівлі розташовуються під одним дахом або частково розкидані по господарському двору (основний тип регіону).

Житло належить до компонентів культури, розвиток яких особливо залежить від навколишнього природно-географічного середовища і відбиває соціально-економічні умови життя. У згаданому «Топографічному описі Харківського намісництва» докладно описана Слобожанська хата кінця XVIII ст., указано на її два основні конструктивні типи (рублена та каркасна), планування внутрішнього простору та декорування, які стали домінуючими до початку XX ст. [10, с. 66–68]. Ці типи житла домінували до 1970-х років.

Найдавнішим видом було зрубне житло, яке було характерним від початку останньої колонізації краю до межі XIX–XX ст., особливо в його північних районах. Стіни такої хати зводилися з дубових колод, покладених горизонтально. Поверх колод набивалася «дранка» / «клинцєвка» — планки для кращого прилягання глини. Після цього стіни уліплювали кількома шарами «чорної» глини та білили.

У XX ст. на всій території Слобожанщини основним типом стало каркасне житло, коли стіни зводили з колод дерева, поставлених вертикально, які після клинцювання обмазували глиною та білили.

На півдні Слобожанщини, вірогідно, від самого початку заселення основним типом житла були саманні (з глиняної цегли) хати та з топтаними стінами (глина виливалася між двома рядами опалубки та застигала, утворюючи стіни помешкання).

Донині хатою на Слобожанщині вважається будівля з чотирискатним дахом [польові матеріали автора]. Покриття дахів у XVIII ст. було гонтовим, відтоді й до середини XX ст. було солом'яне або очеретяне. Дахи хат на Слобожанщині мали характерні навіси-«піддашки» — виноси даху по фасадній стіні, що спиралися на стовпи. Згодом ці піддашки стали закритими, утворюючи додаткове госпо-

дарське приміщення — «галерею», «коридор». Нерідко по глухій стіні хати робили невеличку комірчину — «прихалабок».

Зведення каркасних хат, поширення солом'яних дахів, очевидно, було пов'язано з поступовою вирубкою лісу. У XIX ст. рідкісними стали «хати на помості» (з дерев'яною підлогою). Зазвичай селянські та міщанські хати мали лише земляну долівку.

У XVII — першій половині XVIII ст. житла простих козаків та козацької старшини розрізнялися дуже мало [1, с. 163]. Тільки після зрівняння у правах російського та українського дворянства українське панство відійшло від традиційного побуту.

Отже, навіть побіжний огляд житлового будівництва Слобожанщини свідчить про те, що від XVII ст. до останньої чверті XX ст. українці-слобожанці зберігали українські будівельні традиції, принесені з місць переселення. Зміни, що відбувалися, були викликані переважно соціальними умовами.

Костюм у традиційній культурі слугував своєрідним паспортом особи.

Традиційний костюм українців Слобожанщини мав чітку вікову стратифікацію: дитяче вбрання (льоля); молодіжне вбрання (дівочий та парубочий варіант); убрання дорослих — одружених — людей різного віку (жіноче та чоловіче). Убрання розрізнялося як за складовими, так і за матеріалом виготовлення та орнаментикою.

Для дітей наймолодшого віку вбрання перешивалося з одягу (сорочок) батьків. Дослідниця української культури початку XX ст. В. Білецька як приклад хлопчачої сорочки наводить «стрілкову» (перед та спинка з'єднані між собою кольоровими вставками з тканини іншого гатунку — «стрілками») [4, с. 64–65] з Богодухівщини (Північно-Західна Слобожанщина), яка нині зберігається в Харківському історичному музеї. Стрілкові сорочки В. Білецька вважає підвидом уставкових і припускає, що вони були розповсюджені по всій Україні. Однак уже в часи Віри Юхимівни ця сорочка була єдиним зразком у музейних колекціях України.

Жіночі сорочки тунікоподібного крою були поширені наприкінці XIX — на початку XX ст. слабо і збереглися як натільне або повсякденне вбрання на Сумщині. Основним типом були уставкові сорочки, пошиті з трьох полотнищ (стан), з ласткою та вишитим рукавом на облямівці. Такою самою облямівкою оздоблена і горловина.

До основного жіночого вбрання XIX ст. належали: сорочка, плахта, фартух, пояс, керсетка, а також взуття (чоботи, черевики) та головні убори (дівочі — кісники, вінки; жіночі — очіпок. Узимку — різні види платових головних уборів: платочок, платок, хустка, шаль, підшалник). Верхнім жіночим вбранням була юпка, дівочим — біла свита, а взимку — кожушанки [19, табл. 36]. У XX ст. до переліку додалися «кохти-ватянки», які на південному сході могли називатися «кираса».

На сході регіону як поясне вбрання носили «охвоти» [17, с. 133], а на півночі (сучасна Белгородська область РФ) — розпашну спідницю «фартух», подібну до галицького шорца [польові матеріали автора]. На Східній Слобожанщині плахту іноді називали «запаскою» [17, с. 133].

З кінця XIX ст. плахту змінюють різні види спідниць, які спочатку виготовляли з доморобної вовняної фарбованої тканини, а згодом почали шити з різних видів купованих тканин — так звані кубові спідниці (з вибіячаного ситцю), які ще через велику ширину називалися «рясними». Якщо спочатку такі спідниці були лише «вихідними», то вже в першій половині XX ст. вони стають і повсякденним вбранням. Їх могли носити з такою самою кубовою «кохтою», складаючи «парочку» — це вбрання як старече проіснувало до середини 1970-х років.

Серед поясного вбрання на кшталт спідниць окреме місце займають «шарахвани» («шарахвани», «саяни»), які згадуються навіть у слобожанських весняних обрядах «водіння козла»: «А в нас на базарі — козел в шарахвані...» [11, с. 61 — записано харківським етномузикологом Л. І. Новиковою 1984 р. в

с. Новоселівка Шебекінського р-ну Белгородської обл. (РФ) від гурту]. Це вбрання «складається зі спідниці, скроєної з декількох прямих полотнищ, призбираних та пришитих до облягаючого ліфу без рукавів» [20, с. 176]. Такий одяг із дорогих тканин (спідниця «саян» та безрукавка «бострог», яка могла бути як пришита до саяна, так і окремим елементом вбрання) носили в XVII — на початку XVIII ст. під жіночий кунтуш. Він був описаний у реєстрах секвестрованого майна охтирських полковників Івана та Данила Перехрестових [13, с. 174]. Білоруська дослідниця М. М. Віннікова, подаючи досить змістовний огляд білоруського жіночого безрукавного одягу, наводить декілька прикладів подібного вбрання Східної та Південно-Східної Білорусі: а) «андарак з кабатам» [5, с. 21–22, 58–59], одна з місцевих назв якого — «саян»; б) «спадніца з нагруднікам» [5, с. 22–23, 60–61]. Зразки, які повністю відповідають білоруській «спадніце з нагруднікам» [5, мал. 25 та 26], до середини XX ст. побутували на Сумщині та в сусідній Белгородщині саме в українському середовищі. Схожі предмети, помилково атрибутовані як російський сарафан, зберігаються в колекції Харківського історичного музею. Погоджуємося з думкою Б. Куфтіна щодо можливості генетичого зв'язку «шарахвана» із західно-європейським костюмом [20, с. 177], однак походження слобідсько-українського вбрання від білоруського «саяна» («андарака») потребує ґрунтовнішого доведення: про таке походження можливо й доречно говорити стосовно розвитку російського сарафана з ліфом.

Особливістю літнього одягу слобожанок є наявність зйомної кишені — «кармана».

Чоловіче вбрання складалося із сорочки, штанів, пояса, чобіт та головного убора (брить, картуз або шапка) [2, с. 57, 62]. До початку XX ст. основним типом чоловічого поясного вбрання на Слобожанщині були штани «з матнею до очкура» з доморобного нефарбованого полотна. Це академік М. Сумцов звертав увагу на швидші зміни в чоловічому костюмі,

на відміну від консервативнішого жіночого, через більшу задіяність чоловіків у виробництві та громадському житті [14, с. 130].

Для виготовлення кожухів існувало кілька ремісничих кушнірських центрів, головними з яких були Охтирка, Красний Кут та Богодухів (Північно-Західна Слобожанщина).

Костюм був своєрідною знаковою системою і позначав щаблі переходу особи: від небуття до появи (дитяче вбрання), підвищення громадської ваги (наближення до вбрання дорослих), набуття громадського статусу (одруження та дорослий вік), зниження статусності (літній вік), перехід до небуття («смертна справа»).

Сімейна обрядовість українців-слобожан складається з родильної, весільної та поховальної. Характерною ознакою всіх видів є трискладовість обрядовості: докульмінаційні дії (передродові, передвесільні та до факту смерті), кульмінація (народина, саме весілля, смерть) та посткульмінаційні дії, що вводять усіх дійових осіб у новий статус та якість (обряди до року дитини, повесільні обряди, поминальні обряди річного циклу).

Регіональний інваріант кожного з видів сімейної обрядовості загалом тяжіє до центрально-українського. Локальні особливості увиразнюються в атрибутиці: обрядових стравах («бабина каша» — на хрестинах чи пострижинах; весільні шишки (північна та центральна частина краю), різки (південний схід); обрядова поминальна страва — каша з ячменю, мед, солодка вода — кутя, коливо, канун (від півночі та заходу краю до південного сходу), орішки (північ Слобожанщини)) тощо, декоративних тканинах, які використовуються як сакральні коди обрядодій (наприклад, намітка баби пупової, рушники на причілку на похороні — на півночі Слобожанщини). Відрізняються пісенні складові обрядовості, у якій аж до середини ХХ ст. етномузикологи вважають найвиразніше представленими дві традиції: поліську — північ Слобожанщини та подільську — південь

регіону. Меншою мірою це стосується сценарного перебігу дійств.

Накопичений масив відомостей дає змогу виокремити в українському етносі краю три основні локальні групи:

— Населення південно-західних районів Сумщини, більшої частини Богодухівського, Золочівського, півночі Харківського (колишня Липецька округа), Вовчанського районів Харківської області та південних українських сіл Шебекінського району РФ ми зараховуємо до північної групи, а регіоном його походження, користуючись даними поховальної обрядовості, визначаємо Волинь та Східну Галичину.

— Чугуївський, Шевченківський, Дворічанський, Ізюмський, Борівський, Куп'янський райони Харківської області, а також північ Луганської області складають окремих спільний різновид традиційної культури, який позначаємо як південно-східний. Регіоном походження основної маси сучасних старожилів краю, на нашу думку, є Поділля.

— Третю групу становлять західні райони Харківщини (південь Богодухівського, Краснокутський, Коломацький, Валківський та Нововодолазький, а також частково Зміївський), оскільки регіоном походження українського населення є Середня Наддніпрянина.

Незаперечним фактом є карпатська, зокрема бойківська, колонізація земель сучасного Лебединського району Сумської області. Дані підтверджуються відомостями з народної та церковної архітектури цих місцевостей як середини ХХ ст., так і 1990-х років.

Ступінь наукової вивченості традиційної культури Слобожанщини показово свідчить про її самобутність, рівень розвитку, розмаїття та багатство. Саме вивчення культури переселенців з різних місцевостей своєї прабатьківщини, порівняння цих даних зі змінами культури в регіонах походження дають науковцям широке поле для досліджень динаміки та особливостей процесів трансформації народної культури взагалі.

1. Астахова О. В., Крупа Т. М., Сушко В. А. Свята та побут Слобожанщини : альбом / О. В. Астахова, Т. М. Крупа, В. А. Сушко. – Харків : Колорит, 2004. – 125 с. : іл. – (Серія «Українська колекція»).
2. Багалій Д. І. Історія Слобідської України / Д. І. Багалій ; передм., ком. В. В. Кравченка. – Харків : Основа, 1991. – 256 с. : іл.
3. Білецька В. Ю. Вишиті кожухи в Богодухівському окрузі на Харківщині // Науковий збірник Харківської науково-дослідчої кафедри історії української культури. Чис. 7. Етнологічно-краєзнавча секція. Вип. 1 / за ред. О. В. Ветухова. – Харків : Державне видавництво України, 1927. – С. 63–70, іл. на вклейці.
4. Білецька В. Українські сорочки, їх типи, еволюція й орнаментация // Матеріали до етнології й антропології / Етнографічна комісія Наукового товариства ім. Шевченка у Львові. Т. 21–22. Ч. 1. Збірник праць, присвячений пам'яті В. Гнатюка ; [впорядкував Ф. Колесса]. – Львів : З друкарні Наукового товариства імені Шевченка, 1929. – С. 43–109.
5. Віннікава М. М. Гарсэт, кабат, шнуроўка: безрукаўка ў беларускім народным адзенні : практ. дапам. / М. М. Віннікава. – Мінск: Медысонт, 2010. – 64 с. : іл. – («Майстроўня»).
6. Жизнь и творчество крестьян Харьковской губернии. Старобельский уезд. Очерки по этнографии края / под ред. В. В. Иванова. – Харьков : Изд. губ. стат. комитета, 1898. – Т. 1. – 1012 с.
7. Иванов В. В. Современная деревня в Харьковской губернии // Харьковский сборник : Литературно-научное приложение к «Харьковскому календарю» на 1893 год. Вып. 7 / издание Харьковского губернского статистического комитета ; [под ред. члена-секретаря комитета В. В. Иванова]. – Харьков : Типография губернского правления, 1893. – С. 1–28.
8. Иванов П. В. Жизнь и поверья крестьян Купянского уезда Харьковской губернии // Сборник Харьковского историко-филологического общества. – Харьков, 1907. – С. 74–109.
9. Муравський шлях–97 : матеріали комплексної фольклорно-етнографічної експедиції / упоряд. М. Красиков, Н. Олійник, В. Осадча, М. Семенова. – Харків : ХДІК, 1998. – 360 с.
10. Описи Харківського намісництва кінця XVIII ст. : описово-статистичні джерела / АН УРСР, Археограф. Комісія та ін. ; упоряд. В. О. Пірко, О. І. Гуржій ; редкол. П. С. Сохань (відп. ред.) та ін. – Київ : Наукова думка, 1991. – 220, /3/ с., [24] л. іл. : іл.
11. Пісні Слобідської України. Фонографічна збірка. Пісні Харківщини. Вип. 1. / збирацька робота, розшифровка нотних текстів та упорядкув. Л. Новикової. – Харків : Майдан, 1996. – 188 с.
12. Скубак М. Одежда крестьян слободы Араповки Купянского уезда, приметы и поверья, относящиеся к ней и к материалам, из которых она сделана // Харьковский сборник. Литературно-научное приложение к «Харьковскому календарю» на 1890 год. Вып. 4 : Отд. II. Литературно-научный / издание Губернского статистического комитета ; под ред. члена-секретаря комитета В. И. Касперова. – Харьков : Типография губернского правления, 1890. – С. 49–56.
13. Старинная одежда и принадлежности домашнего быта слобожан // Харьковский сборник. Литературно-научное приложение к «Харьковскому календарю» на 1887 г. Вып. 1. / под ред. П. С. Ефименко. – Харьков : издание Харьковского Губернского статистического комитета, 1887. – С. 171–181.
14. Сумцов М. Ф. Слобожане : историко-етнографічна розвідка / М. Ф. Сумцов ; підготовка тексту й мовна редакція Л. Ушкалова ; слово до читача, примітки та післямова В. Фрадкіна. – Харків : Акта, 2002. – 282 с.
15. Сушко В. А. До питання про визначення територіальних меж Слобідської України // Десяті Сумцовські читання. Матеріали наукової конференції «Музей і сучасність». – Харків, 2005. – С. 15–16.
16. Таранушенко С. Мистецтво Слобожанщини XVII–XVIII вв. / С. А. Таранушенко. – Харків : Музей українського мистецтва, 1928. – 9 с., XXXVI табл., іл.
17. Традиційна народна культура Дворічанського району Харківської області / упоряд. М. Семенова. – Харків : Регіон-інформ, 2001. – 160 с.
18. Українці. Історико-етнографічна монографія : у 2 кн. Кн. 1. – Опішне : Українське народознавство, 1999. – 528 с. : іл.
19. Українське народне мистецтво : вбрання / під заг. ред. К. Г. Гуслистого ; упоряд. С. Г. Колос (кер.), І. В. Гургула, Б. Б. Лобановський, О. Т. Полоскевич. – Київ : Державне видавництво образотворчого мистецтва і музичної літератури УРСР, 1961. – 328 с. (XXXVI+248 табл. іл.+анот.).
20. Чижикова Л. Н. Русско-украинское пограничье: история и судьбы традиционно-бытовой культуры / Л. Н. Чижикова. – Москва : Наука, 1988. – 256 с.